

IV. Ἱστορικὴ ἐξέλιξις.

1. Γενικὴ σημασία τῆς ἱστορίας.

Τὸ ζήτημα, ἂν πρέπη ν' ἀποδοθῆ γενικὴ σημασία εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος, φαίνεται λυόμενον ἤδη διὰ μόνης τῆς ὑπάρξεως ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Καίτοι δὲ ὁ ἱστορικὸς ἀρνεῖται εὐλόγως ν' ἀναγάγῃ τὸ γενικὸν τῆς ἱστορίας περιεχόμενον εἰς ὠρισμένους ἀμεταβλήτους νόμους, ὁμοίους πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ζητοῦνται καὶ εὐρίσκονται ἐν τῇ φυσικῇ ἱστορίᾳ, ἡ γνῶσις ὅμως τοῦ ἐσωτερικοῦ συνειρμοῦ ὁλοκλήρου τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος ἀποτελεῖ τὸν τελικὸν σκοπὸν πάσης ἱστορικῆς ἐρεῦνης. Τὸ θέμα τοῦτο, καθὼς καὶ πᾶν ἄλλο ζήτημα, ἀπτόμενον τοῦ οὐσιώδους περιεχομένου τοῦ εἶναι καὶ τοῦ γίνεσθαι, εἶνε συγχρόνως φιλοσοφικὸν πρόβλημα. Πᾶσα ἀπὸ γενικῶν ἀπόψεων ἀφορμωμένη ἱστορικὴ σπουδὴ εἶνε ἤδη κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον **φιλοσοφία τῆς ἱστορίας**.

Ἐν τούτοις κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τὸ δυνατὸν τῆς ὑπάρξεως φιλοσοφίας τινὸς τῆς ἱστορίας διημφισβητήθη πολλὰ ὥς ἢ ἐγένετο μόνον παραδεκτὸν ἐν τῇ ἀρνητικῇ ἐννοίᾳ, ὅτι διενεργεῖται φιλοσοφικός τις τῆς ἱστορίας ἔλεγχος, ἵνα δι' αὐτῆς ταύτης τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς ἐνισχυθῆ ὁ ἰσχυρισμὸς, ὅτι σύμπασα ἡ ἱστορία οὐδὲν παρέσχε θετικὸν ἀποτέλεσμα πρὸς προαγωγὴν τῶν κυριωτάτων ἀνθρωπιστικῶν σκοπῶν. Ἀλλὰ τὸ ἀνωφελὲς ἐρεῦνης τινὸς οἷασδήποτε δύναται ν' ἀποδοθῆ τόσον εἰς τὸ ἀντικείμενον ὅσον καὶ εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἀντιλαμβάνομεθα τοῦ ἀντικειμένου τούτου. Ὄντως δὲ τὸ θέμα τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας στηρίζει ἐπὶ ἐδάφους ἐπισφαλοῦς ἐκείνος, ὅστις δὲν διαβλέπει αὐτὸ ἐν τῇ συνδέσει καὶ συγκρίσει τῶν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ ἐν τῇ σχέσει αὐτῶν πρὸς τὰς λοιπὰς γενικὰς γνώσεις, ἀλλ' ἐν τῇ ἐφαρμογῇ ἐννοιῶν, αἵτινες εἶνε ἀλλότριαι πρὸς αὐτὸ τοῦτο τῆς ἱστορίας τὸ περιεχόμενον. Ὅσον δὲ καὶ ἂν αἰῶς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο σφαλερὰ διεργασίαι τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας ἀφίστανται ἀλλήλων, ὑπάρχουσιν οὐχ ἥττον δύο κοινὰ εἰς τὰς διεργασίας ταύτας ἰδιότητες, αἵτινες, ἐκεῖ ἐνθα ἐμφανίζονται, δύναται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀσφαλῆ τεκμήρια τῆς παρωθήσεως τοῦ φιλοσοφικοῦ θέματος εἰς τι ἀλλότριον πρὸς τὴν ἱστορίαν θέμα. Πρῶτον, συμπαρασύρεται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς φιλοσοφικοῦ ἱστορικῆς ἐρεῦνης οὐ μόνον τὸ παρελθόν, ἀλλὰ καὶ τὸ

μέλλον, τοῦτο δὲ μάλιστα κατὰ προτίμησιν, δεδομένου ὄντος ὅτι, ἀντὶ νὰ ἐξετάζωνται οἱ τὴν ἐμπειρικὴν πορείαν τῶν γεγονότων διέποντες νόμοι, διερευνᾶται ὁ ὑπερβατικὸς πάσης ἱστορίας τελικὸς σκοπός. Δεύτερον, ἡ σπουδὴ τῆς ἱστορίας ἀφορμᾶται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐκ τῆς ἀτομικῆς ἐξελίξεως παρειλημμένης ἐννοίας τῆς **προόδου**, τοῦθ' ὕπερ γίνεται, εἴτε ὅπως διὰ τῆς ἀντιλήψεως τοιαύτης τινὸς προόδου ἐνισχυθῆ ἅπαξ ἔτι ἡ προκατειλημμένη ἐννοία ὑπερβατικοῦ τινος σκοποῦ, εἴτε ὅπως διὰ τινος ὑποτιθεμένης ἄρσεως τῆς παραδοχῆς ταύτης ἀφαιρεθῆ ἀπὸ τῆς ἱστορίας πᾶσα ἐν γένει πραγματικὴ σημασία ἢ περιορισθῆ αὕτη εἰς τοὺς καθ' ἕκαστα ἀφ' ἑαυτῶν ὑπάρχοντας ἱστορικοὺς συνειρμούς. Ἐὖθις περιεχόμενον ὅμως τῆς ἱστορίας συνίσταται ἐξ ἀνθρωπίνων πράξεων, αἵτινες συνετελέσθησαν εἰς τὸ παρελθόν, ἐπομένως καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν δύναται παρὰ νὰ ἔχη τοιοῦτον περιεχόμενον. Ἐπειδὴ οἱ αἰτιώδεις τῶν ἐνεργειῶν συνειρμοὶ ἐκτείνονται ἐκ τοῦ παρελθόντος καὶ τοῦ παρόντος εἰς τὸ μέλλον, δύναται τις βεβαίως νὰ συναγάγῃ πιθανὰ συμπεράσματα ἀφορῶντα εἰς μέλλοντα γεγονότα. Ἐν τούτοις, ἕνεκεν τῆς κολοσσιαίας ἐπιπλοκῆς τῶν ἱστορικῶν παραγόντων καὶ τῆς μὴ δυναμένης νὰ προεικασθῆ συνδέσεως νέων ἀτομικῶν καὶ γενικῶν συνθηκῶν, τοιαύτης φύσεως συμπεράσματα οὐδέποτε δύνανται νὰ ἐκταθῶσι πέραν στενῶς περιορισμένων χρονικῶν ὁρίων.

Ἐὰν θελήσωμεν νὰ προμαντεύσωμεν τὸ ἀπώτατον μέλλον, εἴτε θὰ στηριχθῶμεν ἀναγκαίως ἐπὶ ἀναλογιῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον πεπλανημένων, εἴτε θὰ μετενέγκωμεν εἰς τὴν ἱστορίαν ἰδεατὰ οἰκοδομήματα, δημιουργηθέντα ἐπὶ ἐδάφους ἐντελῶς ξένου πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν. Ἐκ τῶν ἀναλογιῶν δύνανται νὰ δικαιολογηθῶσιν ὅπωςδήποτε μόνον ἐκεῖναι, αἵτινες ἀνάγονται εἰς ὠρισμένα ψυχολογικὰ ἐλατήρια. Οὕτως ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἀριστοτέλους διαβλέπουσιν ἐν τῇ διαδοχικῇ σειρᾷ τῶν πολιτικῶν μορφῶν, τουτέστι τῆς μοναρχίας, τῆς ἀριστοκρατίας, τῆς δημοκρατίας, τῆς τυραννίδος, οἶονεὶ ἐννομόν τινα τάξιν, διότι οἱ ὅροι, δι' ὧν ἐκάστη τούτων παράγει τὴν ἐπομένην, ἐπανέρχονται πανταχοῦ. Γενικῶς ὅμως ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα ὁ κανὼν, ὅτι μόνον φαινομενικῶς καὶ οὐχὶ πραγματικῶς δύναται νὰ συμβαίη πάντοτε ἐν καὶ τὸ αὐτό, διότι, τῶν πραγμάτων ἐξεταζομένων ἀκριβέστερον, αἱ καθ' ἕκαστα διαφοραὶ εἶνε μεγαλύτεραι τῶν σχέσεων.

Ἡ ἱστορικοφιλοσοφικὴ ἔρευνα ἐχρησιμοποίησεν ἐν τούτοις τὰς σχετικῶς δικαιολογημένας ἀναλογίας αὐτῆς ταύτης τῆς

ἱστορίας ὀλιγώτερον ἢ ὅσον ἔλαβε πρὸς ὀφθαλμῶν τὰς ἐξωτερικὰς τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ ἀτομικοῦ βίου ἀναλογίας. Πρὸς σύγκρισιν ὅμως τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου μετὰ τῶν χρονικῶν στιγμῶν ἐνὸς ὠρισμένου ἀτόμου στερούμεθα πάσης βάσεως. Ἡ διαδρομὴ τοῦ ἀτομικοῦ βίου κεῖται ὀπισθεν ἡμῶν συγκεκροτημένη εἰς πολυάριθμα παραδείγματα· εἰς δὲ ἡ ὀλίγη γενικὴ ἱστορία, ἣτις εἶνε γνωστὴ εἰς ἡμᾶς, περιέχει μέγα ἤ, — τοῦθ' ὅπερ εἶνε πιθανώτερον, — ἐλάχιστον μέρος τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν. Πλὴν τούτου ἡ πορεία τοῦ ἀτομικοῦ βίου συνδέεται τελείως εἰς τὰ πρὸς σύγκρισιν χρησιμοποιούμενα στάδια τῆς χρονικῆς ἐξελίξεως πρὸς φυσικοὺς τῆς ἐξελίξεως νόμους, μὴ δυναμένους νὰ ἐφαρμοσθῶσιν εἰς σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα. Ἐπίσης δὲ εἶνε νόθον εἶδος τοιούτων ἀτομικῶν ἀναλογιῶν τὸ νὰ θεωρήσῃ τις τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας ὡς βαθμίδας γενικῆς τινος ἐξελίξεως ἢ ὡς διαδοχικὰς στιγμὰς ἀποκαλύψεως τοῦ κοσμικοῦ πνεύματος τῆς Θεότητος. Πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τῆς ἐξελικτικῆς ἐνεργείας ἀπολύτου τινὸς διανοήσεως, δύναται νὰ παραληφθῇ μόνον ἐκ τῆς ἀτομικῆς διανοήσεως καὶ ἂν ἔτι ἡ πηγὴ αὕτη συγκαλύπτεται ὑπ' αὐθαιρέτων φανταστικῶν οἰκοδομημάτων, ἅπερ στηρίζονται ἐν μέρει μὲν ἐπὶ τῆς ἱστορίας ἐν μέρει δὲ ἐπὶ τῆς λογικῆς τῶν ἐννοιῶν σχέσεως. Οὕτως εἶνε χαρακτηριστικόν, ὅτι οἱ ἐπιφανέστατοι ἀντιπρόσωποι τῆς φιλοσοφίας ταύτης τῆς ἱστορίας, ὁ Ἐγγελος καὶ ὁ Krause, ἐμμένουσιν ἐν τῇ ἀναλογίᾳ τῶν περιόδων τοῦ κόσμου πρὸς τὴν περίοδον τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων καὶ πειρῶνται νὰ συνδέσωσι ταύτην πρὸς τὴν ἰδεατὴν αὐτῆς συνάρθρωσιν. Οἱ εἰρημένοι φιλόσοφοι ἐκλαμβάνουσιν ὡς ἐκπληρωθέντας πράγματι τοὺς πρὸς τοιαύτην σύγκρισιν ὄρους, καθ' ἣν δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸ σύνολον τῆς ἱστορίας ὡς μίαν ἀτομικὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν. Διότι ὁ σκοπὸς τῆς ἱστορίας, ἡ ἐλευθερία τῆς λογικῆς διανοήσεως ἐπετεύχθη ἤδη κατὰ τὸν Ἐγγελον, κατὰ δὲ τὸν Krause ἡ ἀνθρωπότης εἰσῆλθε τοῦλάχιστον εἰς τὸ τελευταῖον στάδιον, ἐνθα δύναται νὰ ἐπισκοπῇ περιεσκεμμένως καὶ μετὰ συνειδήσεως τὸ παρελθὸν καὶ τὸ μέλλον.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰς μεταφυσικὰς ταύτας προϋποθέσεις ἡ παρὰ τοῖς ἱστορικοῖς καὶ ἐν τῇ λαϊκῇ τῆς ἱστορίας ἀντιλήψει μᾶλλον διαδεδομένη φιλοσοφία τῆς ἱστορίας περιορίζεται εἰς τὴν γενικὴν καὶ σχεδὸν ὡς αὐτονόητον θεωρουμένην ἐννοιαν, ὅτι παρ' ἀπάσας τοῦ πολιτισμοῦ τὰς διακυμάνσεις δέον νὰ παρα-

νεκῶς τελουμένην πρόοδον τῆς ἀνθρωπότητος. Τινὲς πιστεύουσιν ἀκραδάντως, ὅτι ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἱστορίας συνίσταται εἰς τὴν γενικὴν ταύτην πρόοδον καὶ ὅτι πᾶν γεγονός καὶ πᾶσα ἱστορικὴ περίοδος δέον νὰ ἐξετάζεται ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης. Ἡ ἀπλοϊκὴ αὕτη αἰσιοδοξία συνεπάγεται πάλιν ἀναγκαίως ἀμβολίαν τινά, ἐπειδὴ πρὸς τὰ γεγονότα, τὰ χρησιμοποιούμενα ὡς τεκμήρια, εὐρίσκονται ἀντιμέτωπα ἀντιθέτου περιεχομένου γεγονότα. Ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν ἡ πρόοδος καὶ ἡ παρακμὴ ὑφίστανται πολλαπλᾶς διακυμάνσεις. Ὁ ἀπαξ ἐπιτευχθεὶς πολιτισμὸς δὲν δύναται νὰ ἐμποδίση ἐνίοτε τὴν μετάπτωσιν εἰς τὴν βαρβαρότητα. Ἐὰν μεταξὺ δύο αἰώνων δὲν ἐπέρχεται ἰσορροπήσις τις κέρδους καὶ ἀπωλείας, οὐδέποτε θὰ δυνηθῶμεν νὰ βεβαιώσωμεν μετ' ἀπολύτου ἀκριβείας, ἐπειδὴ παρατηροῦνται πανταχοῦ πλεονεκτήματα καὶ μειονεκτήματα καὶ διότι ἔλλείπει γενικῶς ἰσχύων κανῶν πρὸς ἀκριβῆ σύγκρισιν τούτων.

Ἀλλὰ καὶ καθ' ἣν ἀκόμη περίπτωσιν εἶνε ἀδύνατος ἡ μόρφωσις γενικῆς τινος γνώμης, συνενούσης ἅπαντα τὰ σχετικὰ στοιχεῖα, οὐδαμῶς ἀποκλείεται ἡ σύγκρισις τῶν καθ' ἕκαστα στοιχείων πρὸς ἄλληλα καὶ ὁ ἔλεγχος τῆς σημασίας αὐτῶν. Ὄντως δὲ τὸ εἰς τὴν ἱστορικὴν πρόοδον ἀφορῶν ζήτημα ἐτέθη ἐκ τῶν προτέρων ἐσφαλμένως, καθόσον προσάγει πανταχοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὴν ἀξίωσιν προόδου τῶν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ καλαισθητικῶν ἰδιοτήτων τῶν ἀτόμων, καθὼς καὶ τῶν γενικῶν σχέσεων τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς νομοθεσίας καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου.

Ἐντεῦθεν συνάγεται, ὅτι οἱ παραδεχόμενοι τὴν πρόοδον καὶ οἱ ἀρνούμενοι ταύτην ὁμιλοῦσι περὶ ἐντελῶς διαφόρων πραγμάτων. Οἱ πιστεύοντες εἰς τὴν πρόοδον λαμβάνουσι πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ποκτῆματα τοῦ πολιτισμοῦ ἐκεῖνα, ὧν ἔστεροῦντο οἱ προγενέστεροι αἰῶνες. Ὁ ἱστορικὸς σκεπτικιστὴς λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὰς ἰδιότητας τῶν καθ' ἕκαστα ἀτόμων, αἵτινες, ὑφ' οἷα σδήποτε καὶ ἂν διατελῶσι παρηλλαγμένας συνθήκας, δὲν ἐβελτιώθησαν ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν. Ἐὰν ἡ νεωτέρα τέχνη καὶ ἐπιστήμη παρήγαγεν ἄνδρας μεγαλοφυεστέρους τοῦ Ὀμήρου καὶ τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, δύναται τις ν' ἀμφιβάλλῃ εὐλόγως. Ἐπίσης δύναται τις ν' ἀμφιβάλλῃ ἂν ἡ ἁρμονικὴ διάπλασις τῶν πνευματικῶν δυνάμεων καὶ ἡ ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης εὐρίσκωνται εἰς καλυτέραν κατάστασιν νῦν ἢ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐν τούτοις εἶνε περίεργον, ὅτι εἰς τὴν ἀποδεικτικὴν ταύτην διαδικασίαν προσάγονται ἐν γένει ἐπιχειρήματα, ἀποβλέποντα εἰς τὸν ἔλεγχον τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Ἄν ἡ πνευματικὴ

καὶ ἠθικὴ φύσις τῶν ἀνθρώπων ἐβελτιώθη κατὰ τὴν πορείαν τῶν αἰώνων εἶνε ἀνθρωπολογικὸν καὶ οὐχὶ ἱστορικὸν ζήτημα. Ἐὰν δὲ ἡ ἀνθρωπολογία, συγκρίνουσα τὰς ἀνωτέρας πρὸς τὰς κατωτέρας φυλὰς εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν οὐδεὶς πλέον συμμερίζεται τὰς περὶ τῶν κατὰ φύσιν λαῶν αἰσθηματολογικῶς φαντασιώδεις γνώμας τοῦ 18ου αἰῶνος, δίδῃ καταφατικὴν εἰς τὸ ρηθὲν ζήτημα ἀπόκρισιν, οὐδεμία δύναται νὰ ἐγερθῇ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν κατὰ τῆς ἀποκρίσεως ταύτης ἔνστασις. Ἐκεῖνος, ὅστις ἐλπίζει νὰ εὕρῃ ἐντὸς τοῦ στενοῦ πεδίου τῆς ἀνθρωπίνης ἐξελίξεως, τοῦ περιλαμβανομένου ἐν τῇ ἱστορικῇ τῶν πολιτισμένων λαῶν παραδόσει, θεμελιώδεις ἐν γένει διαφορὰς τῆς ἰδιοφυΐας τῶν ἀτόμων, εἰσέρχεται μετὰ ματαίων προσδοκιῶν εἰς τὴν ἱστορίαν. Ἐὰν δὲ ἡ ἱστορικὴ πρόοδος δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ μετρηθῇ διὰ τῆς ἰδιοφυΐας καὶ τῶν πράξεων τῶν ἀτόμων, ἡ ἔνστασις τοῦ συναισθήματος τῆς εὐτυχίας, ἧς ἀπολαύουσιν ὑπὸ διαφόρους συνθήκας τὰ ἄτομα, εἶνε ἐπισημειώτερον ἔτι μέτρον. Ἐνταῦθα οὐ μόνον ἡ ἱστορία, ἀλλ' οὐδ' ἡ ἀνθρωπολογία δύναται νὰ παράσχη τὴν ἑαυτῆς ἐπικουρίαν. Ἐὰν οἱ ἀπασῶν τῶν ἀναγκῶν τοῦ πολιτισμοῦ ἀπηλλαγμένοι ἄγριοι εἶνε εὐτυχέστεροι τῶν «μεμορφωμένων Ἑυρωπαϊῶν» εἶνε ζήτημα δυσεπίλυτον, ἀλλὰ καὶ ἐντελῶς ἀδιάφορον διὰ τὴν ἱστορικὴν πρόοδον. Διότι ἡ παγκόσμιος ἱστορία δὲν εἶνε ἱστορία τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ τῶν λαῶν. Τὰ ποτελέσματα ταύτης ἔχουσι βεβαίως σημασίαν καὶ ὡς πρὸς τὸ ἄτομον. Ὅτι ὅμως τὰ ποτελέσματα ταῦτα δύνανται νὰ μετρηθῶσι διὰ τῆς αὐξήσεως ἀτομικῶν ἰδιοτήτων καὶ ἠδονικῶν συναισθημάτων εἶνε αὐθαίρετος καὶ παράλογος εἰκασία, καίτοι συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς ταύτην οἱ ὑπέρημαχοι τῆς ἱστορικῆς προόδου μετὰ τῶν ἀντίθετα φρονούντων ἱστορικῶν. Διότι ἡ πρόοδος τῆς ἱστορίας συνίσταται κατὰ τὴν κοινὴν ἀντίληψιν ἐν τῷ καθιστῆναι τὰ ἄτομα ὀρθοφρονέστερα, ἐναρετώτερα καὶ εὐτυχέστερα, τοῦθ' ὅπερ διαμφισβητεῖ ὁ ἱστορικὸς σκεπτικισμὸς. Οὕτως ἡ αἰσιοδοξία καὶ ἡ ἀπαισιοδοξία μάχονται ἐνταῦθα μετὰ τῶν αὐτῶν ὅπλων. Ἴσως ἀμφότεραι εὐρίσκονται ἐν τῷ δικαίῳ. Εἰς πᾶσαν ἐποχὴν ὑπῆρξαν ἄνθρωποι, εἰς οὓς ἀπέβησαν εὐεργετικὰ τὰ τοῦ γενικοῦ πολιτισμοῦ ἀγαθὰ, καὶ ἄλλοι, εἰς οὓς τὰ αὐτὰ ἀγαθὰ ὑπῆρξαν ὀλέθρια. Ἐὰν θὰ ἐπέλθῃ μεταβολὴ τις ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἶνε ἀμφίβολον. Ἀγαθοὶ καὶ κακοί, εὐτυχεῖς καὶ δυστυχεῖς οὐδέποτε θὰ ἐκλείψωσιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. Ἐὰν δὲ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐναρέτων καὶ τῶν εὐτυχῶν ἀνθρώπων ἔλαβεν αὐξήσιν ἢ ἐλάττωσιν εἶνε ζήτημα, ὅπερ θὰ μείνῃ ἄλυτον ἔσαεί, ὅχι μόνον διότι τουαίτης

φύσεως ὑπολογισμοὶ εἶνε ἀδύνατοι, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἐπειδὴ τὸ ἐν λόγῳ ζήτημα τίθεται ἐσφαλμένως. Εὐτυχία καὶ δυστυχία, ἀγαθὸν καὶ κακὸν συνδέονται στενώτατα πρὸς τὴν βιοτικὴν ἀντίληψιν τῶν ἀτόμων. Ρίζοβολοῦσιν εἰς τὰ θεμελιώδη ὁρμέμφυτα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἧτις μεταβάλλεται μὲν ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν παραγόντων ἐν τῷ τρόπῳ τῶν ἑαυτῆς ἐκφάνσεων, κατὰ βάθος ὅμως μένει ἡ αὐτή. Βεβαίως ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ κακία, ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ ὀδύνη δύνανται νὰ ἐξασκήσωσιν εὐμενῆ ἢ δυσμενῆ ἐπὶ ἄλλων ἀτόμων ἐπίδρασιν. Αὐταὶ ὅμως καθ' ἑαυτὰς δὲν δύνανται νὰ μεταβιβασθῶσιν εἰς ἄλλους. Γεννῶνται μετὰ τοῦ ἀτόμου καὶ ἐξαφανίζονται μετ' αὐτοῦ. Ὅθεν ἡ πρόσθεσις τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῶν ἡδονικῶν καὶ ἀντιηδονικῶν συναισθημάτων, καὶ ἂν ἡδύνατο νὰ διενεργηθῆ, θὰ ἦτο ἄσκοπος, διότι ἡ ἡδονὴ καὶ ἡ ὀδύνη τοῦ ἀτόμου, ἐφ' ὅσον δὲν διεγείρουσι συμπαθητικὰ συναισθήματα, οὐδεμίαν κέκτηνται ὡς πρὸς ἕτερα ἀτομα σημασίαν. Καὶ εἰς αὐτὸν δὲ ἔτι τὸν συναισθανόμενον ἡ πάροδος τοῦ χρόνου μεταβάλλει τὰ ἐν δεδομένη στιγμῇ τὴν συνείδησιν αὐτοῦ συγκλονοῦντα συναισθήματα εἰς ἀδιαφόρους ἀναμνήσεις. Πῶς λοιπὸν εἶνε δυνατόν προκειμένου περὶ τοιαύτης ποσότητος διαχωρισμένων καὶ ἀσχέτων πρὸς ἀλλήλας ἀξιῶν νὰ ὀμιλήσῃ τις περὶ «*ἰσολογισμοῦ*» εὐτυχίας καὶ δυστυχίας; Μετὰ τοῦ αὐτοῦ δικαιώματος θὰ ἡδύνατό τις ἐκ τοῦ δοῦναι καὶ λαβεῖν ἐνίων ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ ἐγκατεσπαρμένων ἐμπορῶν νὰ καταρτίσῃ γενικὸν ἰσολογισμὸν τῆς καθόλου ἐμπορικῆς κινήσεως. Ἀτομικαὶ ἠθικαὶ ροπαὶ ἐξασκοῦσιν ἀείποτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τὴν ἑαυτῶν ἐπίδρασιν, ἐπηρεαζόμεναι καὶ αὐταὶ πάλιν εὐμενῶς ἢ δυσμενῶς ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἀκριβῶς δ' ἐπειδὴ ταῦτα εἶνε δρῶντες ἀτομικοὶ παράγοντες, οὐδὲν δύνανται νὰ παράσχωσι μέτρον τῆς ἱστορικῆς προόδου. Εὐτυχία καὶ δυστυχία εἶνε ἀντιδράσεις τοῦ συναισθήματος, συνοδεύουσαι πάσας τὰς εἰς ἃς ὑπόκειται τὸ ἄτομον ἐνεργείας· ἐπομένως παρακολουθοῦσι καὶ ἱστορικὰ γεγονότα, οὐδαμῶς ὅμως καθορίζουσι τὴν ἀντικειμενικὴν σημασίαν τῶν τὸ συναίσθημα διεγειρουσῶν αἰτιῶν. Ἡ χαρὰ, ἣν αἰσθάνεται ὁ ἄγριος ἐπὶ τῇ ἀποκτήσει ἀστραπτόντων μικρῶν ὑαλίνων ἀθυρμάτων εἶνε ἴσως πολὺ μεγαλυτέρα τοῦ συναισθήματος τῆς ἡδονῆς τοῦ τῶν ἀγαθῶν μιᾶς καταπληκτικῶς προωδευμένης βιομηχανίας ἀπολαύοντος Εὐρωπαίου. Ἡ ἀπόλαυσις τῆς ζωῆς τῶν διὰ πενιχροτάτων μέσων ἐργαζομένων καὶ λιτότατα ζώντων ἀγρίων ὑπερβάλλει πιθανῶς τὰ πρὸς τὴν ὕλικὴν εὐμάρειαν συνδεόμενα ἡδονικὰ συναισθήματα τῶν ὑπὸ

τῆς δίνης τοῦ πολιτισμοῦ συμπαρασυρομένων μεγάλων βιομηχανών. Ἡ κοινή αἰσιοδοξία καὶ ὁ ὠφελιμισμὸς (Utilitarismus); οἷτινες διαβλέπουσι τὸν σκοπὸν τῆς ἱστορίας ἐν τῇ εὐμαρείᾳ τῶν ἀτόμων, θὰ ἔπραττον φρονιμώτερον, ἐὰν συνίστων τὴν ἱστορικὴν ὀπισθοδρόμησιν ἀντὶ τῆς ἱστορικῆς προόδου.

Ὅφείλομεν ὅμως, ἐπειδὴ αἱ ἀξιώσεις μιᾶς κακῶς ἐννουμένης αἰσιοδοξίας δὲν ἱκανοποιοῦσιν ἡμᾶς, νὰ παύσωμεν πιστεύοντες εἰς μίαν πρὸς τὴν ἱστορίαν συμφυᾶ ἐξέλιξιν; Ἐχει δὲ ἄραγε δίκαιον ἡ ἀπαισιοδοξία, ἥτις θεωρεῖ σύμπασαν τὴν ἱστορίαν ὡς διηγετικὴ μονοτονίαν ἀγώνων καὶ ἀθλιότητος, ἀνυψώσεως καὶ καταπτώσεως, ἐν ᾗ ἡ μεταξὺ ἡδονῆς καὶ πόνου στροφοδινουμένη μοῖρα τοῦ ἀτόμου διαγράφει ἐπ' ἀπειρον τὴν ἑαυτῆς τροχίαν; Τῷ ὄντι ὁ κρίνων τὴν ἱστορίαν ἀναλόγως τῶν συναισθημάτων τῆς ἡδονῆς δύναται νὰ εὔρη τὰ πάντα καλῶς ἢ κακῶς ἔχοντα, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὰ πρὸ αὐτοῦ παραδείγματα ἢ προαγόμενος εἰς τὴν κρίσιν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν ψυχικῶν διαθέσεών του. Ἐκ τοῦ χρησιμοποιουμένου μέτρου δὲν δύναται τις ν' ἀναμείνη ἄλλο τι ἀποτέλεσμα. Διότι αἱ σχετικῶς ἀμετάβλητοι ἐκεῖναι ἰδιότητες καὶ καταστάσεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, αἵτινες πότε μὲν ἐπανέρχονται πανταχοῦ, πότε δὲ συνοδεύουσιν ὡς ἀντεπιδράσεις ἑξωτερικὰς περιστάσεις τῆς ζωῆς, δὲν δύνανται νὰ χρησιμοποιηθῶσι καὶ ἐν ᾗ ἔτι περιπτώσει πρόκειται περὶ μόνου τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς σημασίας τῆς ἱστορίας τοῦ ἀτόμου. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις δύναται τότε μόνον ν' ἀποφέρῃ ἀτομικοὺς καρπούς, ὅταν αἱ κατακτήσεις τοῦ παρελθόντος συμβάλλωνται εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ ἔργου τῶν μετέπειτα γενεῶν. Τοῦτο ἰσχύει κατ' ἀρχὰς ὡς πρὸς τὴν *πνευματικὴν* ἐξέλιξιν, εἶτα δὲ ὡς πρὸς πᾶν ὅ,τι ἐξαρτᾶται ἐκ ταύτης. Καὶ ἐν ᾗ ἔτι περιπτώσει ἡ εὐφυΐα τῶν ἀτόμων δὲν μεταβάλλεται, αἱ κατακτήσεις τοῦ παρελθόντος ἀποβαίνουσιν οὐδὲν ἥττον πνευματικὴ κληρονομία, ἥς μετέχουσιν ἴσως κατὰ λίαν διάφορον τρόπον τὰ ἄτομα, ἀλλὰ τῆς ὁποίας τὰ ποτελέσματα καθίστανται διὰ τῶν ἐπιδράσεων τοῦ συνόλου αἰσθητὰ καὶ εἰς τὴν μᾶλλον περιορισμένην ζωὴν τοῦ ἀτόμου. Πλὴν πᾶσαι αἱ λοιπαὶ βιοτικαὶ σφαιραὶ, ὡς πρὸς τὰς ὁποίας αἱ ἐμπειρικαὶ τοῦ παρελθόντος γνώσεις δύνανται νὰ εἶνε εὐεργετικαὶ διὰ τε τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον, συνδέονται πρὸς τὴν πνευματικὴν ἐξέλιξιν. Παράδειγμα τούτου εἶνε αἱ μορφαὶ τῶν πολιτειακῶν, τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων. Καὶ ἂν δὲ πάλιν ἡ ἀξία ἐκείνη τοῦ προσωπικοῦ χαρακτῆρος, ἥτις εἰς ὅλας ταύτας τὰς σφαιράς ἀποτελεῖ τὸν θεμελιώδη ὄρον τῆς πρὸς δρᾶσιν

Ίκανότητος, δὲν ὑπέστη ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἱστορίας σημαντικὴν μεταβολήν, αἱ παραστάσεις τῶν μέσων καὶ τῶν ὁδῶν, ὡς δέον τις ν' ἀκολουθήσῃ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς τελειότητος, μετεβλήθησαν σὺν τῇ ἐξελίξει τοῦ ἱστορικοῦ πολιτισμοῦ. Θὰ ἦτο προδήλως μωρὸν νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι ἡ ἐκπαιδευτικὴ ἐκείνη δύναμις, ἡ ὀφειλομένη εἰς πᾶσαν ἀτομικὴν βιοτικὴν ἐμπειρίαν, στερεῖται τῆς ἱστορίας ἐκείνης, ἥτις ἐνταῦθα ἐν τῇ ἑαυτῆς ἐπὶ τὸ ἄτομον ἐπιδράσει ἰσοδυναμεῖ τοῦλάχιστον πρὸς μίαν ὑπὲρ τὴν σφραῖραν τῆς ἀτομικῆς ζωῆς ἐπεκτεινομένην διεύρυνσιν τῆς τοῦ βίου ἐμπειρίας. Ὅτι πλεῖστοι οὐδεμίαν ἢ κακὴν ποιοῦνται χρῆσιν πάντων τῶν βοηθητικῶν μέσων τούτων, δὲν δύναται νὰ ἐμποδίσῃ τὴν εἰς τὴν ἱστορίαν ἀπόδοσιν ἠθοπλαστικῆς σημασίας, καθὼς τὸ λυπηρὸν γεγονός, ὅτι ἡ ζωὴ παράγει φράγλους καὶ ἐγκληματίας, δὲν δύναται ν' ἀνατρέψῃ τὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ ζωὴ εἶνε τὸ ἀποτελεσματικώτερον σχολεῖον τῆς ἠθικῆς. Ἐὰν θεωρηθῇ ὡς ὀρθὸν τοῦτο, θὰ εἶνε λογικὸν καὶ τὸ περαιτέρω συμπέρασμα, ὅτι τὰ προϊόντα τοῦ ἱστορικοῦ πολιτισμοῦ εἶνε οἱ κυριώτατοι παράγοντες τῆς καθολικῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀτόμου, ἰδίᾳ δὲ τῆς ἠθικῆς, θρησκευτικῆς καὶ αἰσθητικῆς αὐτοῦ τελειοποιήσεως, ἅτε παρέχοντες αὐτῷ διαφιλῶς τὰ μέσα τῆς γνώσεως καὶ τῆς δράσεως. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης ἡ σημασία τοῦ ζητήματος, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν σχέσιν τῆς ἱστορικῆς προόδου πρὸς τὸ ἀτομικὸν τῆς εὐτυχίας συναίσθημα ἀποκτᾷ ἑτέραν τινὰ περιωπήν. Μολονότι τὸ συναισθηματικὸν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεως εἶνε πάντοτε κατ' ἐξοχὴν ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον, ὅπερ μετρούμενον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ ἔντασιν δυσκόλως δύναται νὰ μεταβληθῇ, μετὰ τῆς προΐούσης ὅμως πνευματικῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς ἐπὶ τὰ διάφορα πεδία τοῦ πνευματικοῦ βίου ἐπιδράσεώς της καθίστανται πολυσχιδέστερα τὰ συναισθήματα. Ἰδίᾳ ἐπιδρῶσι μεγάλως εἰς μεταγενεστέρως βαθμίδας τῆς ἐξελίξεως συναισθήματα τινὰ, ἅπερ καὶ ὡς πρὸς τὸ ἄτομον ἔχουσι σταθερωτέραν ἀξίαν ἢ τὰ ἀπλᾶ πάθη τῆς ἀρχηγόνου φυσικῆς καταστάσεως. Βεβαίως ἐναπόκειται εἰς τὴν *ψυχολογίαν τῶν λαῶν* ἡ μελέτη τῶν ζητημάτων τούτων ἐπὶ τῇ βάσει συγκρίσεώς τινος, ἥτις ἐκτείνεται ὑπὲρ τὰ ὅρια τῆς κυριολεκτικῆς ἱστορίας εἰς καταστάσεις τῶν *ἐστερημένων ἱστορίας λαῶν*. Ἀλλ' ἤδη ἡ ἔκφρασις αὕτη δηλοῖ, ὅτι ἀκριβῶς ἐνταῦθα ἡ ἐπιρροὴ τῆς ἱστορίας δέον νὰ ληφθῇ ἀναμφιβόλως ὑπὸ λίαν σοβαρὰν ἔποψιν. Ἐν τούτοις εἶνε ἀριδῆλως μονομερῆς καὶ ἀμβλεῖα ἡ ἀντίληψις, ὅτι τῆς ἱστορίας ἀποτελέσματα δέον νὰ κρίνωνται ἀναλόγως τῶν ἐπὶ

τὰ ἄτομα ἐπενεργειῶν των. Τῇ ἀληθείᾳ δὲ ἡ ἀτομιστικὴ ὑπόθεσις αὕτη τίθεται ἢ αἴρεται μετὰ τῆς εἰς τὴν σχέσιν τοῦ ἀτόμου πρὸς τὴν κοινότητα ἀφορώσης ἐννοίας, ἐφ' ἧς στηρίζεται. Δι' ἐκεῖνον, ὅστις ὡς μόνον σκοπὸν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνικῆς ομάδος θεωρεῖ τὴν εὐημερίαν τῶν ἀτόμων, ἐξαφανίζεται ἀναγκαίως ἡ αὐτοτελὴς σημασία τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Ἐν τούτοις, ὅπως ἡ πραγματικότης τῶν μορφῶν τοῦ συνολικοῦ πνεύματος καὶ ἡ τῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου ὑπερκειμένη ἀξία, ἣν ἀναγνωρίζουσι τό τε ἠθικὸν τοῦ ἀτόμου συναίσθημα καὶ οἱ κείμενοι νόμοι, ἀνατρέπουσι τὴν εἰκασίαν ταύτην, οὕτως ἡ πρὸς ταύτην ἀνταποκρινομένη ἀντίληψις τῆς ἱστορίας εἶνε ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν πραγματικὴν κρίσιν ἡμῶν, τὴν ἀπτομένην ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ ἱστορικὴ σημασία λαοῦ τινος ἢ γεγονότος δὲν κρίνεται κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴν ἀξίαν, ἣν ἔχει ὡς πρὸς ἡμᾶς, ἀλλ' ἀναλόγως τῆς θέσεως, ἣν λαμβάνει ἐν τῷ γενικῷ συνειρμῷ τῶν ἱστορικῶν λαῶν καὶ γεγονότων. Τοῦτο δεικνύεται καταφανέστατα ἐκεῖ ἔνθα ἡ ἀπόστασις τοῦ χρόνου δὲν ἐπιτρέπει τὴν σκέψιν περὶ τινος βλάβης ἢ ὠφελείας. Μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰ γεγονότα τῆς ἰδίας συγχρόνου ἱστορίας συνδέονται μετὰ τῶν ἀντικειμενικῶν ὑποκειμενικῶν κριτικῶν ἐλατήρια. Τοῦτο δὲ συνάδει πρὸς τὴν ἄμεσον σημασίαν, ἣν κέκτηται ἡ πορεία τῆς ἱστορίας ὡς πρὸς ἅπαντας τοὺς συμμετέχοντας ταύτης παράγοντας. Πᾶν ἱστορικὸν γεγονός ἔχει γενικὰ καὶ εἰδικὰ ἀποτελέσματα. Οὕτως ἐννοεῖται οἴκοθεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῶν αὐτεπιβιώσεων ἢ τῶν ἀμέσως ἐπενεργούντων γεγονότων τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα συμμιγνύονται, καθὼς συμβαίνει κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς θέσεως, ἣν τὸ ἄτομον κατέχει εἰς τὴν πολιτείαν ἢ εἰς ἄλλας κοινωνικὰς ομάδας. Ἐν τούτοις εἶνε ἴδιον τῆς ἱστορίας χαρακτηριστικὸν γνώρισμα, ὅτι αὕτη δύναται ν' ἀπαλλάσῃ τὴν ἀντικειμενικὴν ἀξίαν τῶν προϊόντων τοῦ συνολικοῦ πνεύματος ἀπὸ τῆς συνδέσεως πρὸς ἀτομικὰς ἢ ἐγωιστικὰς ροπὰς, διότι μετὰ τῆς χρονικῆς ἀποστάσεως τῶν γεγονότων ἡ ἀντικειμενικὴ ἀξία αὐτῶν ἐξακολουθεῖ ὑπάρχουσα, ἐνῶ ἡ ὑποκειμενικὴ σημασία αὐτῶν ἐξαφανίζεται μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον. Βεβαίως τὰ προϊόντα τῶν πολιτισμένων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος δὲν ἀπωλέσθησαν δι' ἡμᾶς, ἀλλ' ἐπιζῶσιν εἰς πολυαρίθμους ἀμέσους καὶ ἐμμέσους ἐπενεργείας. Ἡ κρίσις ὅμως ἡμῶν περὶ τῶν ἀρχαίων τούτων πολιτισμῶν καὶ περὶ τῶν πρὸς αὐτοὺς συνδεομένων γεγονότων τῆς ἱστορίας καθορίζεται τόσον ὀλίγον ὑπὸ τῆς ἀντιλήψεως τῶν εἰς ἡμᾶς ἐκεῖθεν προκυψάντων ὠφελημάτων, ὅσον ἐπὶ παραδείγ-

ματι κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας καλλιτεχνικοῦ τινος ἀριστουργήματος λαμβάνεται πρὸ ὀφθαλμῶν ἢ ἀτομικῆ ἡμῶν ὠφέλεια ἢ βλάβη. Οὕτω πάντα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα κέκτληται πρὸ παντὸς καὶ ἀνεξαρτήτως τῶν ἐπιδράσεων, ὡς ἐξασκοῦσιν ἐπὶ τὰ ἄτομα, ἀντικειμενικῶς αὐτοτελῆ σημασίαν, συμφυῶς ἐνυπάρχουσαν εἰς τὰ γεγονότα ταῦτα, ἅτινα εἶνε ζωικαὶ ἐκφάνσεις τοῦ παράγοντος αὐτὰ πνεύματος τῶν λαῶν.

Τὰ προλεχθέντα λύουσι κατ' οὐσίαν τὸ ζήτημα, ὅπερ ἀφορᾷ εἰς τὴν σημασίαν τῆς ἱστορίας. Πᾶν ὅ,τι ἐν γένει ἀποτελεῖ συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ ἱστορικοῦ βίου ὑπόκειται εἰς διττὸν καθορισμὸν τῶν ἀξιῶν, ὧν ὁ μὲν πρῶτος βασίζεται ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ἰδίου περιεχομένου τῶν πραγμάτων, χωρὶς νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν αἱ περαιτέρω συνέπειαι καὶ τὰ περαιτέρω ἀποτελέσματα, ὁ δὲ ἕτερος ἐρείδεται ἐπὶ τῶν ἐπενεργειῶν αὐτῶν, ὅποτε πάλιν ἀποβαίνει δυνατὴ ἢ διττὴ ἀποσις τῶν γενικῶν καὶ τῶν εἰδικῶν ἐπενεργειῶν. Ὅπως ἤδη ἡ ζωὴ τοῦ ἀτόμου ἐμπεριέχει ἐν μέρει μὲν τὸ ἴδιον ἑαυτῆς αὐτοτελὲς περιεχόμενον, ἐν μέρει δὲ ἀποκτᾷ γενικωτέραν σημασίαν δι' ἐκείνου, ὅπερ παρέχει εἰς στενωτέρας ἢ εὐρυτέρας κοινωνικὰς σφαίρας, οὕτως ἀκριβῶς καὶ οἱ λαοὶ ζῶσιν ἐν πρώτοις κατὰ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας τὸν ἴδιον ἑαυτῶν βίον, κέκτληται δὲ αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὺς καὶ οὐχὶ ὡς πρὸς τὴν θέσιν, ἣν κατέχουσιν ἐν τῷ ἱστορικῷ συνειρμῷ τῆς ἀνθρωπότητος, τὴν σημασίαν των. Ἀλλὰ κατόπιν γεννᾶται ἐν αὐτοῖς ἕτερόν τι περιεχόμενον ἐκ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἐξασκοῦσιν ἐπὶ τὸν ρηθέντα συνειρμόν. Ἐκάστη τῶν ἀξιῶν τούτων καθορίζει ἑαυτὴν ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ, τῆς περιεκτικότητος τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν ἐπενεργειῶν αὐτῶν. Τὸ ἀξίωμα «*ὅσον περισσότερος συγχρονισμὸς τόσοον μεγαλυτέρα πραγματικότης*» θεωρεῖται καὶ ἐνταῦθα διὰ τὴν διάγνωσιν τῶν γεγονότων ὡς γενικῶς ἰσχύων κανόν. Οὗτος ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς, ὅπως μὴ ἐλέγχωμεν τὰ γεγονότα τῆς ἱστορικῆς ἐξελέξεως ἐκ τινων ἕξωθεν εἰς αὐτὰς παρεισαγομένων ἀπόψεων, καθὼς ἔπραξε τοῦτο ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας ἀπὸ τοῦ Αὐγουστίνου μέχρι τοῦ Herder καὶ τοῦ Ἐγέλου, ἀλλ' ἵνα κρίνωμεν τὰς πραγματικὰς ἐνεργείας συμφώνως πρὸς πάσας τὰς ἐν αὐταῖς συμφυεῖς δυνάμεις. Ἀλλ' αἱ συμφυεῖς δυνάμεις αὗται τῆς ἱστορίας εἶνε τὰ *ψυχικὰ* ἐλατήρια, ἅτινα δρῶσιν εἰς τε τὰς κοινωνικὰς ομάδας καὶ εἰς τὰ ἄτομα καὶ ἅπερ μεταβάλλονται διηνεκῶς καὶ ἐν ἀδιαπτῶτι πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς τοῦ βίου συνθήκας ἀλληλεπιδράσει. Διὸ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, εἰάν ἀξιοῖ νὰ θεωρῆται ὡς ἐπιστήμη, δεόν νὰ εἶνε

ἀποκλειστικῶς ἐφηρμοσμένη ψυχολογία. Σύνημα δὲ εἶνε, ὅπως καὶ πᾶσα ἐφηρμοσμένη ἐπιστήμη, ἐξαίρετος αὐτῆς ταύτης τῆς ψυχολογίας διδάσκαλος. Παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι δὲν εἶνε αὐτὴ καὶ μόνη τοιαύτη διδάσκαλος καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν καὶ διὰ τὸν ἱστορικὸν ἢ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν πρέπει νὰ εἶνε ἡ ἀποκλειστικὴ πηγὴ ψυχολογικῶν γνώσεων.

Ὅπως ἡ ἱστορικὴ ἐπιστήμη ὀφείλει νὰ λαμβάνη τὰ ἐφόδια τῆς ἱστοριοψυχολογικῆς ἀναλύσεώς της ἐκ τῆς ψυχολογίας τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν, οὕτως ἡ ἱστορία ἀποτελεῖ πάλιν τὸ ἐκτενέστερον πεδίον τῶν ἐφαρμογῶν διὰ τοὺς πᾶσαν ψυχικὴν ἐξέλιξιν διέποντας νόμους τῶν ψυχικῶν συνισταμένων, τῶν σχέσεων καὶ τῶν ἀντιθέσεων μετὰ τῆς ἐντεῦθεν προκυπούσης ἀρχῆς τῆς ἑτερογενείας τῶν σκοπῶν.

Ἡ τελευταία ἀρχὴ αὕτη δεικνύει πρὸς τούτοις καταφανέστατα τὴν ματαιότητα τῶν προσπαθειῶν, αἵτινες τείνουσι ν' ἀναγάγῃ τὴν πορείαν τῆς ἱστορίας εἰς ὠρισμένον τινὰ σκοπὸν ἢ εἰς τινὰ πανταχοῦ ἐφαρμοστέον τύπον. Τὰ ἐλατήρια, ἅπερ γεννῶνται κατ' ἀναγκαίαν συνάρτησιν ἐξ ὠρισμένων συνδυασμῶν προὑπαρξάντων ὄρων, δυνάμεθα τὸ πρῶτον νὰ νοήσωμεν, ὅτε συνετελέσθη ἤδη ἡ σχετικὴ ἐξέλιξις. Ἐπίσης συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν συνισταμένων δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν, ὅτι ἐντὸς μιᾶς συναφοῦς ἐξελίξεως ὁ καταμερισμὸς καὶ ἡ μεταβολὴ τῶν ἐλατηρίων καθιστῶσιν αὐτὴν ταύτην τὴν ἐξέλιξιν ἐκτενεστέραν καὶ τὰποτελέσματα αὐτῆς πολυσχιδέστερα. Κατὰ τὴν ἐννοίαν ταύτην ἡ ἰδέα τῆς προόδου δύναται νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τε τῆς ἱστορικῆς ἐμπειρίας καὶ ἐπὶ τῶν ψυχολογικῶν νόμων τῆς ἐξελίξεως τῆς βουλήσεως. Πλήν, τὸ περιεχόμενον τῆς ρηθείσης ἰδέας δύναται πάλιν νὰ παραληφθῇ μόνον ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς ἱστορίας καὶ οὐχὶ ἐκ τινος ἐννοίας παρεισαγομένης εἰς ταύτην ἔξωθεν. Ἄλλως ἐν τῇ κολοσσιαίᾳ τοῦ ἱστορικοῦ βίου ἐπιπλοκῇ ἢ ἐννοία αὕτη δὲν δύναται νὰ συγκεκριθῇ ἐν μιᾷ καὶ μόνη ἐκφράσει, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ἐλπίσωμεν, ὅτι συναφῇ πρὸς ἄλληλα ἀποτελέσματα ἐξελίξεως θὰ ἦτό ποτε δυνατὸν νὰ ἐπαναληφθῶσιν ἄλλως ἢ ἐν ἐλαχίστῃ ἀναλογίᾳ. Οὕτως ἡ πρόοδος τῆς ἱστορίας συνίσταται μόνον ἐν τῇ ἀὔξανομένῃ ἐπιπλοκῇ τοῦ ἱστορικοῦ βίου, οὗτινος τὰ καθ' ἕκαστα συστατικὰ μέρη συγκροτοῦνται οὐδὲν ἧττον ἐν ἐκάστη βαθμίδι διὰ τοῦ κατὰ βάθος ἐνιαίου χαρακτῆρος τῆς ἀνθρωπίνης διανοήσεως. Ἄλλ' ὡς πρὸς τὸν ἔλεγχον τῶν καθ' ἕκαστα περιεχομένων τῆς ἱστορίας ἰσχύει πρὸς τούτοις ἡ θεμελιώδης ἀρχή, ὅτι ἕκαστον ἐξ αὐτῶν κέκτηται

τὴν σημασίαν τοῦ ἀφ' ἑνὸς μὲν αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς συστατικὸν μέρος τῶν βιοτικῶν σφαιρῶν, εἰς ἃς ἀνήκει, καὶ ὅτι μετὰ τῆς αὐξήσεως αὐτῶν συναυξάνεται ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς ἄλλως ὄρους ἢ ἀξία των καὶ ἢ τῶν συναποτελούντων τὰς βιοτικὰς ταύτας σφαίρας μελῶν. Ἡ ἀρχὴ αὕτη δύναται συγχρόνως νὰ μετενεχθῆ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους συστατικὰ στοιχεῖα τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Τῶν στοιχείων τούτων προΐσταται ὁ *ἠθικὸς βίος*, ἐν τῷ ὁποίῳ ἢ ἐν λόγῳ ἀρχὴ εὐρίσκει τὴν ἑκφρασίν της καὶ ἐν τῷ ὁποίῳ ἀνεπτύχθησαν οἱ κανόνες ἐκεῖνοι, καθ' οὓς δέον ἐν πρώτοις νὰ καθορισθῆ ἢ ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν πάντων τῶν ἱστορικῶν τῆς ζωῆς περιεχομένων αὐθεντικῆ τῶν *ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν* ἔννοια.

2. Περὶ ἠθικῆς.

Πάντων τῶν προϊόντων τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως προΐστανται τὰ γεγονότα τοῦ ἠθικοῦ βίου. Οὐ μόνον ἀποδίδεται εἰς αὐτὰ ἐν τῇ κριτικῇ μελέτῃ τῶν πνευματικῶν γεγονότων ὑψίστη σημασία, ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιδράσεις αὐτῶν βαθέως καθάπτονται τῶν ὄρων τῆς ὑπάρξεως τῆς ζωῆς τῶν ἀτόμων καὶ τοῦ συνόλου. Διὸ εἰς τοὺς διαφόρους ἀλλήλων ἰδεατοὺς προσδιορισμοὺς τῆς ἠθικῆς δεικνύονται καταφανέστερον ἢ εἰς ἄλλο οἷονδήποτε σημεῖον αἱ ἀντιθέσεις τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων. Συγχρόνως δὲ εἶνε ἄμεσος ἀκολουθία τῶν πολυσχιδῶς διακλαδουμένων τούτων σχέσεων, ὅτι οὐδεὶς τῶν πρὸς ἀλλήλους διαμαχομένων ἰδεατῶν καθορισμῶν δύναται νὰ θεωρηθῆ ὡς ἀπολύτως καὶ ἀπὸ πάσης ἀπόψεως ἡμαρτημένος. Ἐκαστος τούτων ἐμπεριέχει παράγοντά τινα, ὅστις, καίπερ ἴσως μονομερῆς ὢν, ἐπιδρᾷ οὐδὲν ἥττον ἐπὶ τὴν γενικὴν σύστασιν τοῦ ἠθικοῦ βίου.

Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῆς ἀρχαιότητος τὸ ἠθικὸν πρόβλημα συγκεφαλαιοῦται εἰς τὴν ἐξῆς ἐρώτησιν : «τί εἶνε ἐκεῖνο, ὅπερ καθιστᾷ τὸν ἄνθρωπον πραγματικῶς εὐδαίμονα ;» Ἡ ἰδιότης, ἢ παρέχουσα τὴν εὐδαιμονίαν ταύτην, καλεῖται ἠθικὴ. Κατ' ἀκολουθίαν ἢ ἠθικὴ τῶν ἀρχαίων εἶνε κατὰ τὸ πλεῖστον *ἀτομικὴ περὶ ἀρετῆς διδασκαλία*. Ἐν τούτοις ἢ διδασκαλία αὕτη δὲν εἶνε *ἀτομιστικὴ ἠθικὴ*. Τὰντικειμενικὰ γεγονότα, ἐξ ὧν πηγάζουσιν οἱ ὄροι τοῦ ἠθικοῦ βίου, ἢ πολιτεία, ἢ κοινωνία, ἢ θρησκεία θεωροῦνται ὡς δεδομένα. Ὀλόκληρον τὸ πεδίου τῶν ἠθικῶν σκοπῶν, ὅπερ εὐρίσκει εἰς τὰ ἦθη καὶ εἰς τοὺς νόμους τὴν ἑαυτοῦ ἑκφρασίν, δὲν διερευνᾶται, ἀλλὰ προὑποτίθεται. Αἱ καθ'